

МАНІПУЛЯТИВНА ПРИРОДА ПОЛІТИЧНОГО ЗНАКУ

Розглянута маніпулятивна суть вербальних і невербальних знаків політичного дискурсу. Показано, що секрет успіху у впливі таких знаків на реципієнта пояснюється передусім використанням законів підсвідомості.

Ключові слова: політичний дискурс, знак, маніпуляція.

Рассмотрена манипулятивная суть вербальных и невербальных знаков политического дискурса. Показано, что секрет успеха во влиянии таких знаков на реципиента объясняется в первую очередь использованием законов подсознания.

Ключевые слова: политический дискурс, знак, манипуляция.

The article considers the manipulative nature of verbal and non-verbal signs of political discourse. It is shown that the secret to success in the impact on the recipient of such marks is primarily due to the use of subconscious laws.

Key words: political discourse, sign, manipulation.

Владна функція знаку в політичному дискурсі давно стала предметом найпильнішого вивчення (варто згадати праці Р. Блакара [1], Р. Водака [2], Г. Гусейнова [3], Т. ван Дейка [4], Н. Костенко [5], Л. Павлюк [8], [9], В. Парамонової [10], Г. Почепцова [13], О. Шейгал [17]). Загальновизнаною в науці соціальних комунікацій є маніпулятивна природа знаку: саме знак, обраний політиками, перешкоджає істинному розумінню суті політичних процесів і змушує електорат діяти в інтересах комунікативного лідера. При цьому причини вибору того чи іншого символу як політичного знаку, успішного чи неуспішного його застосування, зокрема роль у цьому чинників підсвідомості, залишаються актуальними понині.

Мета статті — аналіз маніпулятивної суті політичних знаків двох основних видів — вербальних і невербальних, — зважаючи на їхній генезис.

Загальновідомо, що концептуальна система знаків політичного дискурсу організована по лінії архаїчного архетипного протистояння «свій-чужий» (у період розпаду політичних пристрастей навіть «друг-ворог»). Знак — засіб відокремити своє і хороше від чужого і поганого. Знаки, внутрішньо зумовлені реципієнтом як «свої», мають позитивну ідеологічну орієнтацію, знаки ж «чужого», відповідно, негативну, сприймаються як агресивні й викликають агресію у відповідь.

Як вербальні знаки в політичному дискурсі обираються якомога абстрактніші поняття з розмитою семантикою. Як зауважував ще Г. Лебон: «Могутність слів тісно пов'язана з образами, які вони викликають, і абсолютно не залежить від їх реального змісту. Дуже часто слова з найневизначенішим змістом мають найбільший вплив

на юрбу. Це, наприклад, терміни: демократія, соціалізм, рівність, свобода і т. ін. ...Вони, безперечно, мають магічну силу, неначе в них дійсно приховане вирішення всіх проблем. Вони утворюють синтез усіх несвідомих бажань і надій...

Ні розум, ні переконання не в змозі боротися проти відомих слів і відомих формул. <...> Багато хто ставиться до них як до сил природи або надприродних сил. Вони викликають у душі грандіозні й невизначені образи, невизначеність яких тільки посилює їх таємничу міць. Вони є таємничими божествами, до яких віруючі наближаються з благоговійним трепетом» [6, с. 84].

Саме невизначеність значення робить вербальні політичні знаки зручним знаряддям маніпуляції, оскільки вможливує семантичні зрушення і навіть підміну смислів. Терміни нашаровуються один на інший, відбувається семантичне перенесення, внаслідок чого отожднюються об'єкти, насправді різні: уряд — держава, народ — влада, батьківщина — держава, державний — рідний і т. ін.

Такими словами легко жонглювати, що політики й роблять з успіхом. Дійсно, складно придумати, наприклад, що-небудь невизначеніше, ніж такі аксіологічні поняття, як «свобода» або «демократія», ідеологічні — «патріот» або «націоналіст», або навіть такі, як «наш», «рідний» або «вітчизняний». Це дозволяє наповнювати означені словесні «пустушки» будь-яким змістом, ситуативно вигідним для комунікативного агента, і називати «оплотами свободи» країни, від неї дуже далекі, — ті ж горезвісні США. Навіть пірат може постати «демократом» залежно від контекстного оточення (було ж у піратів щось на зразок виборної влади!).

Одним із найяскравіших продуктів маніпуляції у вербальному політичному дискурсі є метафора. Найвідоміші політичні метафори — «холодна війна», «імперія зла», «п'ята колона», «залізна завіса», «застій», «перебудова», «вісь зла».

Передусім метафора використовується там, де потрібне переконання. Зовні її пізнавальна сутність — дедуктивне пояснення невідомого через відоме (за принципом аналогії); насправді ж частіше має місце представлення невідомого через невідоме, тобто доводиться говорити про метафоричну аргументацію як про процес псевдодедуктивний, оскільки реальний «генезис» метафори нерідко стирається з активної пам'яті соціуму (наприклад, походження терміна «чорна сотня», який під час свого «народження» не мав жодного негативного значення).

Комунікативна (а по суті — маніпулятивна) функція метафори в політичному дискурсі зводиться до таких основних чинників [9, с. 93]:

- вивести латентні уявлення на поверхню;
- «підібрати словесний одяг невловимому», надати абстракціям конкретики;

- сконденсувати інформацію, відкинувши другорядне;
- спростити виклад, зробивши політику доступною для «середньостатистичного громадянина»;
- створити спільну базу знань суспільства (колективне несвідоме);
- розставити сигнали про найголовніше і таким чином ідеологічно спрямувати інформацію;
- активізувати увагу й полегшити запам'ятовування;
- переконати, провівши найкоротшим шляхом від посилян до висновків.

Являючи собою образ, метафора тому так бажана для натовпу. Безсумнівна її гіпнотизуюча функція. Здебільшого за метафоричною зовнішньою номінацією прихована конотація, тобто задалегідь визначена оцінка. Відповідно, існують метафори, які маніпулятивно налаштовують на позитивну оцінку («український П'ємонт», «оксамитова революція» як нібито ненасильницька), а є ті, що первісно викликають негативне ставлення до явища («маріонетка», «ненькопатріот»).

Задане позитивне смислове навантаження мають, наприклад, метафори, пов'язані з архетипними поняттями сім'ї («батько», «брат», «братній народ»), молодості («Молода Німеччина (Польща, Сербія, Україна...»), а також у контексті «нового народження» («Весна народів», «Празька весна», «арабська весна», «відлига», «Розстріляне Відродження»), у приватній «флористичній» формі («розквіт культури», «цвіт нації»); метафори творчості, наставництва, будівництва («перебудова», «загальноєвропейський дім», «закласти фундамент», «розбудова держави»). Негативне, у свою чергу, — смерті («політичний труп», «політична могила»), а також старості як умирання, «виживання з розуму» («стара Європа» або навіть «бабця Європа», «геронтократія», «динозаври», «маразм»), хвороби («вірус», «епідемія», «чума», «виразка», «пухлина», «параліч», «колапс»), хижих звірів і птахів («натівські яструби», «путінські соколи»), їжі (з підтекстом канібальства) «поглинути», «нашпигувати», «ненаситний», хтонічних тварин («змій», «ящір»), потойбічних сил («відьма», «шабаш»), сексуальних стосунків як традиційно табуйованих («вакханалія», «політичний ловелас», «підстилка», «політична повія», «політичний бордель»).

У відповідному смислово оточенні метафорою може бути й «нейтральне» на перший погляд слово-термін, наприклад, війна: «торгові війни», «сирна війна», імперія («імперські замашки»), апартеїд, гетто, колонія, яничар, манкурт, путч, геноцид («холокост»), революція («Помаранчева революція»). Навіть поза контекстом ці слова мають цілком очевидну задану конотацію (відповідно негативну чи позитивну), завдяки чому легко «метафоризуються» і здійснюють маніпулятивний вплив.

Стосовно невербальних знаків політичного дискурсу слід зазначити, що маніпулятивність тут починається ще на рівні переведення в площину знака самого образу того чи іншого політика як утілення певних особливостей поведінки, які успадковують або наслідують (диктатор Сирії Хафез аль Асад — «арабський Сталін», Наталія Вітренко або Олег Ляшко — «український Жириновський» і т. ін.). Назвати певним чином — то вже оцінити (точніше, нав'язати оцінку).

Легко стають інструментом маніпуляції також ритуальні поведінкові знаки й одиничні дії політиків. Як відомо, ознака легітимного прийому влади в Україні — урочиста хода новообраного Президента в залу Верховної Ради і присяга на Пересопницькому Євангелії. Самозвана «присяга» В. Юценка, «викрикнутого на царство» Майданом, на якійсь іншій старовинній зовнішній книзі (як говорили «злі язика», чи не кулінарній), — створила «магію легітимності» в період невизначеності.

Маніпулятивність може закладатися також в одиничні дії, котрі теж бувають настільки яскравими, що стають своєрідним ритуалом, прикладом для наслідування (або об'єктом пародії). Згадаймо хоча б «бешкетування» Хрущова із черевиком на трибуні ООН (мотив знімання, цілування тощо взуття має глибоку семантику ідеї підпорядкування). У «сходженні» В. Юценка влітку 2004 р. на Говерлу прочитується архетипний мотив «отримання закону» від вищих сил (за аналогією з Мойсеєм, що приніс із гори Синай скрижалі з десятима заповідями).

Поведінковий маркер відмови від влади, поразки, у свою чергу, — не менш відома втеча Керенського із Зимового палацу 25 жовтня 1917 р. Приписуване колишньому голові Тимчасового уряду переодягання в сукню сестри-жалібниці — насправді історична «качка», проте добре розкриває механізми підсвідомості: переможений чоловік, який надів жіноче вбрання, — це ніби «двічі переможений» (усе жіноче традиційно співвідноситься з пониженням статусу).

Не випадково зовнішніми атрибутами влади вважають артефакти, що несуть чоловічу і владну фалічну символіку (скіпетр, держава, булава, жезл, посох), а також довгий спадаючий одяг, котрий має підсвідому семантику мудрості (мантії королів, суддів, лікарів, наставників, шинелі генералів, сутани священників, балахони пустельників), і головні убори, що візуально роблять їх носія вищим, отже, і «головнішим» за оточуючих (вінець, корона, тіара, камилавка, папах старших військових чинів, хутрянні шапки гетьманів і бояр). При цьому дійсний «владний» одяг повинен мати максимально спрощені лінії, наближаючись у «плані» до прямокутника як символу стійкості, стабільності, справедливості (згадаймо позбавлений будь-яких надмірностей крій френча, який

наслідують у Сталіна наступні різнонаціональні «вожді» рангом дрібніше; але у свою чергу цей напіввійськовий сурдут мав своїм прабатьком «серый походный сюртук» Наполеона).

Характерно, що «сакральні місця» влади теж пов'язані з фізичним «винесенням» на якомога вище місце. Кремль стоїть на горі, підносячись над містом. Будівля Верховної Ради «нависає» над «ямою» Хрепцатика. Трон — найвищий «стілець» у кімнаті. Трибуна і сцена теж «підняті» над залом (над площею, аудиторією). Посідати ці «високі» місця можуть тільки особи, легітимно наділені владним статусом.

Вплив графічних символів також оснований на законах підсвідомості (достатньо вивчені «мова» колористики, «тваринна» семантика різних знаків тощо). Так, традиційно вдалим для досягнення політичного успіху вважається вибір «чоловічого» символу як уособлення сили і, відповідно, невдалим — «слабкого» жіночого. У різних країнах популярні «солярні», «чоловічі», «охоронні» символи лева, орла, сокола, бика, барана і практично не трапляються на емблемах такі «слабкі», «ненадійні», «нечисті» «місячні» тварини, як заєць або кішка.

«Чоловічу» ідею агресії виражають також такі символи, як стріла, блискавка (використані, наприклад, у 30-ті рр. минулого століття в символіці крайньо-правих партій; найвідоміший приклад — руна «зіг», символ СС). У зв'язку із цим стріла виглядає як своєрідна метафора блискавки, її схематичне зображення. Блискавка традиційно вважається атрибутом верховного божества як чоловічого космічного начала й у цій якості — емблемою суверенної влади.

Складнішою, «багатошаровою» є символіка таких популярних символів, як хрест, свастика, зірка, тризуб. Хрест, зображення якого наявні на прапорах таких європейських країн, як Великобританія, Греція, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Швейцарія, — «загальнолюдський» схематичний символ упорядкованого Космосу, символ «земного» на протизвагу «небесному» (з яким співвідноситься відповідно як «земне» число «чотири» і «небесне» «три»). У контексті символічної політичної мови — це емблема світської влади, отриманої від Бога.

Свастика як «неправильний хрест», на протизвагу «статичному» хресту, відбиває бажання «наступальності». Загальновідомо, що свастика — це амбівалентний солярний символ, який може (залежно від напрямку зламів) виражати як ідею «сонця, що сходить», так і «сонця, котре заходить». Дискредитація свастики в європейській свідомості пов'язана з вибором емблемою нацистської партії так званої «лівосторонньої свастики», що повертається проти годинникової стрілки — до смерті.

Зірка, яка правильно називається пентаграмою або пентаклем, — також древній магічний символ, особливо популярний у країнах, що претендують на звання «наддержав» (червона комуністична зірка, біла зірка американців). Теорія символів розрізняє «правильну», «хорошу» пентаграму (верхівкою вгору) і «неправильну» (перевернуту), співвідносну зі злом. «Правильна» пентаграма передбачає силу, наступальність, потяг до вдосконалення (що, вочевидь, цілком відповідає ідеологіям як СРСР, так і США). Оскільки зірка є схематичним зображенням людини, то це — особливе, своєрідне «бездуховне» вдосконалення.

Тризуб, «малий герб» України, — також образ із суперечливим значенням. Згідно з деякими версіями, в протоіндійську епоху тризуб був атрибутом верховного бога і, можливо, трактувався як символ єдності трьох форм часу — минулого, сьогодення, майбутнього, — або трьох сфер світу — води, землі, неба, — або ж об'єднував світ живих, світ мертвих і світ богів. З іншого боку, він може тлумачитися як знаряддя руйнівних сил (тризуб Посейдона, «вила» сатани, в яких тризуб постає наче інфернальна іпостась хреста). Не є секретом, що не всі спеціалісти з теорії знака схваляють вибір Україною цієї емблеми.

Тричастинні структури взагалі популярні в політичній символіці, — можна згадати ще лілію Бурбонів, ірландську конюшину «трилисник». У символіці чисел саме трійка є першим «досконалим», «сильним» числом, що встановлює рівновагу світу.

Особливо цікавою є семантика емблеми серпа і молота. Якщо молот передбачає ідею творення, то серп радше пов'язаний зі смертю (жнива як біблійна метафора Страшного суду тощо). Загалом таке «накладання» навряд чи можна визнати «кармічно» успішним, що й підтверджується історичним крахом ідеї комунізму.

Характерний «монархічний» символ — герб Бонапартів, котрий об'єднував у собі зображення фіалок (символ скромності) і бджіл (символ покірності й працьовитості). Ті, хто вибирав цю емблему, вкладали в неї своє розуміння «ідеального народу».

«Кольорами сили» насамперед є ахроматичні білий і чорний — кольори «заперечення всього», зокрема і слабкостей, кольори відсутності коливань (вочевидь, не дарма білий колір стає модним перед великою війною: згадаймо хоча б знаменитий «білий штрих» — сукню Наташі Ростової на балу 1810 р.) У білому ходить Папа Римський, у чорному — суддя.

До «владних» кольорів належить і агресивний, «бунтарський» червоний. Певно, не випадково комуністичний рух обрав «найсильніший» відтінок червоного — кумачевий, який має властивість провокувати фанатизм, схильність до прийняття безповоротних рішень. «Імператорський» (і «кардинальський») пурпурний колір, який об'єднує «земний» червоний і «небесний» синій, виражає ідею

всеосяжного бачення світу, вихід за межі простору і часу. У фіолетовій модифікації пурпурного (колір єпископських шат у католицькій церкві) виникає значення прагнення до недосяжного.

Відносно неагресивний, але «сильний» «ісламський» зелений колір — колір подолання перешкод і труднощів. «Категоричний» аспект зеленого має на увазі потяг до торжества виключно власних поглядів і переконань, позиціонування себе як носія непорушних принципів.

Помаранчевий колір, обраний у 2004 р. певними політичними силами як «колір революції», здатний (на противагу «паралізуючому» фіолетовому) активізувати неусвідомлене невдоволення життям, викликати потяг до стихійних дій, «шоу», радісно-хтивих вражень. Традиційно вважається кольором націоналізму (колір нідерландської буржуазної революції і т. ін.).

У «розслабляючий» блакитний колір, колір примирення і відсутності претензій, пофарбовані каски миротворців ООН.

Відверто «слабкими» в політиці є «інфантильний» рожевий — традиційний маркер соціалізму (колір боязкості, сентиментальності, безплідної, неспрямованої чутливості) — і малиновий (колір індивідуальності на противагу масовості, імпульсивності та непередбачуваності). Чи не цим невдалим вибором зокрема пояснюється крах проекту під назвою «Юлія Тимошенко»?..

Цікавим є також феномен додаткових значень, які утворюються в разі поєднання тих чи інших кольорів. Червоний з білим — кольори польського прапора — асоціюються із чистотою і гармонією. Комбінація білого й блакитного в символіці Партії Регіонів може бути прочитана як щось на кшталт «наша влада отримана від вищих сил». Класичне, використовуване в багатьох національних прапорах (Росія, Франція, Словенія, Словаччина, Югославія, Парагвай, Панама, Чилі, Таїланд та ін.), поєднання білого, червоного і синього, — кольори трьох головних індійських богів (Шиви, Брахми і Вішну).

Отже, відбір і використання певних лексем, понять і візуальних образів як знаків політичного дискурсу — складний процес, котрий може бути успішним лише за умови виваженого використання архаїчних структур колективного підсвідомого. Тільки знаки, які уміло впливають на «слабкі місця» реципієнта, в змозі виконувати маніпулятивну функцію, вигідну комунікативному лідеру. Це відкриває широкі перспективи для детального дослідження маніпуляцій тими чи іншими словесними й графічними образами в кожній конкретній політичній кампанії.

Список літератури

1. Блакар Р. М. Язык как инструмент социальной власти: (Теоретико-эмпирические исследования языка и его использования в социальном контексте) / Р. М. Блакар // Язык и моделирование социального взаимодействия : Сб. ст. — М. : Прогресс, 1987. — С. 88–125.
2. Водак Р. Язык. Дискурс. Политика / Р. Водак. — Волгоград : Перемена, 1997. — 139 с.
3. Гусейнов Г. Ч. Советские идеологемы в русском дискурсе 1990-х / Г. Ч. Гусейнов. — М. : Три квадрата, 2003. — 272 с.
4. Дейк ван Т. Язык. Познание. Коммуникация / Т. ван Дейк. — М. : Прогресс, 1989. — 312 с.
5. Костенко Н. В. Ценности и символы в массовой коммуникации / Н. В. Костенко. — К. : Наук. думка, 1993. — 130 с.
6. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. — СПб. : Макет, 1995. — 316 с.
7. Огнев И. Цветонумерология : Число, цвет, судьба — Иван Огнев. — М. : Эксмо, 2009. — 304 с.
8. Павлюк Л. С. Знак, символ, міф у масовій комунікації / Л. С. Павлюк. — Львів : ПАІС, 2006. — 120 с.
9. Павлюк Л. С. Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація — Л. Павлюк. — Львів : ПАІС, 2007. — 168 с.
10. Парамонова В. А. Политический символ как средство легитимации социального пространства / В. А. Парамонова. — Волгоград, 2002. — 64 с.
11. Петренко В. Ф. Язык метафоры в рейтинге политических лидеров / В. Ф. Петренко // Социологический журнал. — 2002. — № 1. — С. 41–48.
12. Полная энциклопедия символов и знаков — авт.-сост. В. В. Адамчик. — Минск : Харвест, 2008. — 607 с.
13. Почепцов Г. Г. Символы в политической рекламе / Г. Г. Почепцов. — К. : Принт сервис, 1997. — 331 с.
14. Психология цвета : сб. ; пер. с англ. — М. : Рефл-бук, Ваклер, 1996. — 349 с.
15. Теория метафоры. — М. : Прогресс, 1990. — 512 с.
16. Трессиджер Дж. Словарь символов / Дж. Трессиджер. — М. : ФАИР-ПРЕСС, 2001. — 430 с.
17. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса : моногр. / Е. И. Шейгал. — М. ; Волгоград : Перемена, 2000. — 367 с.
18. Энциклопедия символов / сост. В. М. Рошаль. — М. : АСТ ; СПб. : Сова, 2008. — 1007 с.

Надійшла до редколегії 12.02.2013 р.